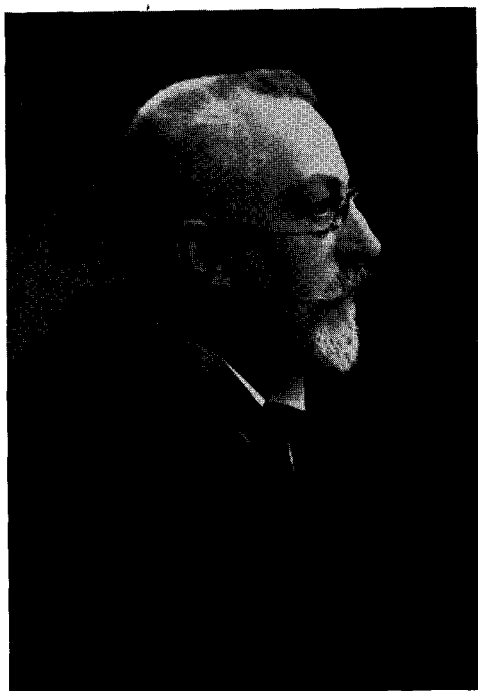


HENRI PIRENNE (1862-1935)

1886

Henri, Jean, Otto, Lucien, Marie Pirenne werd op 23 december 1862 te Verviers geboren en overleed te Ukkel op 24 oktober 1935.

Zijn vader, Lucien, Henri Pirenne, was industrieel en bekleedde gedurende verschillende jaren de functie van schepen van openbare werken; zijn moeder, geboren Virginie Duesberg, behoorde insgelijks tot een familie die in de lakennijverheid bedrijvig was. Na voltooiing van zijn grieks-latijnse humaniora



op het gemeentecollege van zijn geboortestad, trok hij in 1879 naar Luik om aldaar aan de Universiteit rechten te studeren. Hij geraakte er echter onder de intellectuele bekoring van Godefroid Kurth; hij volgde o. m. het door deze meester van de historische vorsing, naar Duits model ingericht seminarieonderwijs in de middeleeuwse geschiedenis. Ook aan de werkzaamheden van het seminarie dat Paul Fredericq aan de XVI^e eeuw besteedde, nam hij actief deel. Het resultaat was dat hij niet als doctor in de rechten, maar wel als doctor in de wijsbegeerte en letteren, op 6 juli 1883 de Universiteit verliet.

In hetzelfde jaar werd hij tot laureaat van de wedstrijd voor reisbeurzen uitgeroepen en kreeg aldus gelegenheid zijn studies in het buitenland voort te zetten. Hij bracht het

academiejaar 1883-84 in Duitsland door, waar W. Arndt te Leipzig en H. Bresslau te Berlijn hem tot een flink beoefenaar van de hulpwetenschappen (paleografie en oorkondenleer) vormden en waar G. Schmoller te Berlijn hem in de richting van de economische geschiedenis oriënteerde. Het volgend academiejaar (1884-85) bracht hij te Parijs door, aan de Ecole des Chartes en aan de Ecole pratique des Hautes-Etudes: A. Giry, G. Monod en M. Thévenin waren er de meesters wier onderwijs zijn ontwikkeling het sterkst heeft beïnvloed.

Bij K. B. van 30 september 1885 werd de jonge mediëvist tot docent bij de Rijksuniversiteit te Luik benoemd, met als leeropdracht de paleografie en de oorkondenleer; hij werd insgelijks belast met oefeningen over de geschiedenis in de „Ecole Normale des Humanités”, gehecht aan bedoelde universiteit.

Lang zou Pirenne te Luik niet blijven. Reeds op 9 september 1886 is hij tot buitengewoon hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Gent aangesteld geworden. Het koninklijk benoemingsbesluit belastte hem met het onderwijs in de geschiedenis van de Middeleeuwen en in de geschiedenis van België. Een tweede K. B. van dezelfde datum kende hem een leeropdracht toe in de „Vlaamse normale Secties”, gehecht aan de Universiteit: historische aardrijkskunde en oefeningen over de geschiedenis. Bij K. B. van 30 september 1889 werd hij tot gewoon hoogleraar bevorderd.

De wet van 1890, die aan ons hoger onderwijs een wetenschappelijk karakter deze benaming waardig verzekerde, bracht wijzigingen aan de leeropdracht van Pirenne. Zij omvatte voortaan de geschiedenis van de middeleeuwen, de geschiedenis van België (middeleeuwen) en oefeningen over de geschiedenis (middeleeuwen) in de candidatuur in de letteren en wijsbegeerte, de geschiedenis van de middeleeuwse instellingen, de encyclopedie van de geschiedenis (middeleeuwen), de oorkondenleer en de geschiedkundige kritiek met toepassing op de middeleeuwen, in het doctoraat in de letteren en wijsbegeerte. Toen in 1893 een onderwijs in de economische geschiedenis in de Faculteit der Rechten werd ingericht, is Pirenne er *partim* mede belast geworden.

Pirenne was op 19 december 1887 te Gent in de echt getreden met Jenny Vanderhaeghen, dochter van een raadsheer (later kamervoorzitter) bij het hof van beroep te Gent. Deze voorname en krachtdadige vrouw heeft een zeer grote rol in het leven van haar echtgenoot gespeeld: zij heeft o. m. haast al zijn handschriften met het oog op het drukken gekopieerd. Uit dit huwelijk werden vier zonen geboren.

De oorlog van 1914-18 moet als een diepe kloof in het leven van Pirenne aanzien worden. Deze ramp stelde een einde aan de vriendschapsbanden die tussen hem en talrijke vooraanstaande Duitse historici bestonden; o. m. aan de bijzonder hartelijke en vertrouwensvolle betrekkingen die hij sedert 1884 met Karl Lamprecht onderhield. Drie zonen van Pirenne dienden in het Belgisch leger en een van hen, Pierre, sneuvelde aan de IJzer, op 3 november 1914. Hij zelf streed tegen de ontwrichtingspolitiek van de bezetter, wat voor gevolg had dat hij op 18 maart 1916, samen met zijn oud-meester, collega en intieme vriend Paul Fredericq naar Duitsland werd weggevoerd; hij werd eerst te Krefeld, vervolgens te Holzminden gevangen gehouden, later te Iena en vervolgens te Kreuzburg an der Werra tot verblijf onder politietoezicht verplicht. Hij keerde na de wapenstilstand van 11 november 1918 naar Gent terug.

In de lente van 1919 gaf Paul Fredericq, die na de bevrijding tot Rector was benoemd geworden, deze taak op, die hij fysisch niet meer in staat was te vervullen. Pirenne volgde hem op en bleef aan het hoofd van de Universiteit tot in oktober 1921. Zijn leeropdrachten ondergingen in de na-oorlogse jaren een reeks wijzigingen. In 1920 nam hij, bij het overlijden van Paul Fredericq, het „moderne” gedeelte van de cursus in de geschiedenis van België over. Hij werd op zijn verzoek van een reeks vakken ontlast: in 1920, van de oorkondenleer, in 1923, van de encyclopedie der geschiedenis en van de geschiedenis der middel-

eeuwse instellingen, in 1927, van de geschiedenis der middeleeuwen. Bij K. B. van 20 mei 1930, werd hij op zijn verzoek tot het emeritaat toegelaten.

Toen verliet hij Gent, waar hij gedurende zó lange jaren aan onze Universiteit gedoceerd en wetenschappelijk werk van een buitengewoon gehalte had gepresteerd. Hij ging zich te Ukkel, bij Brussel, vestigen.

Henri Pirenne was een schitterend professor. Talrijke studenten hebben zijn kathedercolleges over geschiedenis van de Middeleeuwen en over geschiedenis van België gevolgd: toekomstige juristen, historici, filologen. Het enthousiasme van de meester, de gave die hij bezat het verleden weer voor de geest van zijn toehoorders op te roepen, het oorspronkelijke in de gedachte, de stevigheid en de overzichtelijkheid van de synthese oefenden op het publiek een onweerstaanbare invloed uit. Wie naar hem luisterde, maakte zich niet slechts positieve gegevens eigen: hij begreep; wat nog belangrijker is.

Het was nochtans in het seminarieonderwijs dat Pirenne zijn meesterschap volledig kon laten gelden. Voor wie het genoten heeft, blijft de indruk onvergetelijk. De meester slaagde er in, van de studenten een nooit begevende activiteit te verkrijgen. Hij werkte in hun aanwezigheid en zij werkten onder zijn ogen. Hij kon de lectuur van een tekst plots onderbreken om op de hem eigen directe wijze een vraag aan een student te stellen of om van hem een vraag uit te lokken. Hij eiste dat men onmiddellijk naar een getuigenis, naar een datum, naar de identificatie van een persoon, naar de betekenis van een term zou zoeken; het glossarium van Du Cange of een deel van de „Monumenta” werd opengeslagen en vaak ontstond een debat. Ofwel uitte de meester een twijfel omtrent een feit of een interpretatie in het exposé van een student en alweer ging men over naar een voorafgaand onderzoek. Het gebeurde ook dat Pirenne over een door hem zelf vroeger naar voren gebrachte opinie kritiek uitoefende. En aldus vorderde de studie van het onderwerp en leerden de studenten hun „stiel”. Vier jaar voorbereiding van dat slag onder zó een meester waren een pracht van een vorming.

Uit het langdurig onderwijs van Pirenne te Gent is er een school ontstaan, die men soms „de Gentse historische school” noemt. Pirenne heeft er zijn leerlingen en oud-leerlingen echter steeds op attent gemaakt dat het hun plicht was persoonlijk te denken, dat zij ook tegenover de zienswijzen van hun meester hun intellectuele zelfstandigheid dienden te handhaven.

Tussen het door Pirenne verstrekt onderwijs en zijn wetenschappelijke productie bestond een intiem verband. Vaak liet hij het opstellen van artikels of van hoofdstukken zijner werken door een onderzoek in het raam van seminarieoefeningen voorafgaan.

Pirenne heeft zeer veel gepubliceerd. Het eruditiewerk — tekstuitleggen, kritische studies over geschiedkundige bronnen, repertoria — vertegenwoordigt een aanzienlijk deel van zijn productie en zeker niet het minst verdienstelijke. Het zijn echter de werken met synthetisch karakter, die hem bij een ruimer publiek bekend en beroemd maakten.

In de eerste plaats, de *Histoire de Belgique*, die hij op aandringen van Lamprecht

ondernam: zeven delen, waarvan het eerste in 1899, het laatste in 1932 verscheen. Een heldere en machtige synthese waarin de auteur vooral de nadruk legde enerzijds op het internationaal karakter van ons verleden, anderzijds op de massaverschijnselen, hoofdzakelijk doch niet uitsluitend, op die van economische en van sociale aard. Hij meende dat vooral de werking van deze drie groepen van factoren het ontstaan van de Nederlanden en vervolgens van de Zuidelijke Nederlanden — het latere België — uitlegde. Gesteund op persoonlijke opzoeken en op een grondige kennis van de literatuur, opgesteld door een man, die strikte objectiviteit kon verenigen met een gave voor intellectuele constructie en met liefde voor zijn onderwerp, blijft de *Histoire de Belgique* een van de meesterwerken van de historiografie tijdens de eerste helft van de XX^e eeuw.

In de wereld van de historici zijn het vooral zijn bijdragen tot de middeleeuwse stadsgeschiedenis die aan Pirenne zijn vermaardheid hebben verzekerd. Zijn Luikse geboortestreek enerzijds, Vlaanderen, waar hij het grootste gedeelte van zijn leven doorbracht anderzijds, boden hem de meest belangwekkende en tevens de meest „problematische” voorbeelden en typen van middeleeuwse steden. De stadsgeschiedenis heeft hem van 1883 tot aan het einde van zijn leven geboeid en hij heeft nooit opgehouden haar met nieuwe en steeds hogerstaande bijdragen te verrijken. Tracht men het wezenlijkste uit zijn opvattingen hieromtrent naar voren te brengen, dan zal dat wel het handeldrijvende karakter van de stadsbevolking en de invloed van dit karakter op de materiële en institutionele ontwikkeling van de stad zijn. Het werk van hem, waar zijn opvattingen het duidelijkst tot hun recht komen, is het boek dat in 1927 verscheen: *Les villes du moyen âge*. Zeer nauw verband met de stadsgeschiedenis houden de bijdragen van Pirenne tot de geschiedenis van de lakennijverheid, waarvan de welvaart van de Vlaamse steden in een zo ruime mate afhing.

Pirenne herhaalde gaarne „il n'y a de science que du général”. Anderzijds wanstrouwde hij alle niet op kritisch vastgestelde feiten gefundeerde veralgemeningen. Men begrijpt dan ook dat hij tot een late periode van zijn leven gewacht heeft vooraleer het te wagen een synthese van de economische en sociale geschiedenis van de westerse middeleeuwen op te bouwen. De tweehonderd bladzijden die hij in deel VIII van de door G. Glotz geleide *Histoire du Moyen Age* aan het onderwerp besteedde, verschenen pas in 1933; naar het oordeel van op dit gebied bevoegde historici zou dit werk voor zijn meesterwerk mogen aanzien worden. Een nog ruimere synthese ontstond in tragische omstandigheden. Toen Pirenne tijdens de eerste Wereldoorlog, in Kreuzburg an der Werra, in verplichte residentie verbleef, schreef hij er, zonder over een bibliotheek te kunnen beschikken, een *Histoire de l'Europe*, van de IV^e tot de XVI^e eeuw: iets waartoe slechts een historicus van het grootste formaat in staat was. De tijd om het werk op punt te stellen, zoals het z.i. had moeten geschieden, heeft Pirenne nooit gevonden; het boek verscheen postuum in 1936.

Het onderwerp, dat na het einde van de eerste Wereldoorlog Pirenne het meest geboeid heeft, was dat van de overgang van de antieke wereld naar die van de Vroege Middeleeuwen. Van 1922 af publiceerde hij een reeks artikels over

thema's die op dit onderwerp betrekking hadden en die de „Vorarbeiten” van een boek moesten worden. Hij kende het geluk een eerste redactie van dit boek in 1935, een paar maanden vóór zijn dood, af te sluiten. Het werd door Professor F. Vercauteren op punt gesteld en in 1935 uitgegeven, onder de titel *Mahomet et Charlemagne*. Pirenne meende inderdaad dat het opkomen van de Islam — en niet de Germaanse „Völkerwanderung” — voor het keerpunt van Oudheid naar Middeleeuwen diende gehouden. Zijn studiën en zijn boek hebben een zeer ruime belangstelling verwekt en sterk bijgedragen tot een betere kennis van wat de Engelsen „the dark ages” noemen.

Doorgaans werd echter de grondstelling van Pirenne door de historici die zich op de studie dezer periode toeleggen, niet aanvaard.

Universitair onderwijs en historische navorsing zijn steeds verreweg het voornaamste geweest in de bedrijvigheid van Pirenne; echter niet het enige. Hij heeft zich ook op andere gebieden van het wetenschappelijk leven in binnen- en buitenland actief getoond; vooral na de eerste Wereldoorlog.

Briefwisselend lid van de Académie Royale de Belgique sedert 1898, werd hij werkend lid in 1903. De Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, waartoe hij sedert 1891 behoorde en waarvan hij van 1907 af tot aan zijn dood de zeer bedrijvige secretaris was, is hem buitengewoon veel verschuldigd, zowel op organisatorisch gebied als in verband met haar bronnenpublicaties. Van 1906 af zetelde hij in de Koninklijke Commissie tot uitgave van 's Lands Oude Wetten en Verordeningen. In 1922 werd hij lid en in 1930 voorzitter van het bestuurscomité van het Belgisch Historisch Instituut te Rome, functies die hij met een grote nauwgezetheid waarnam. Hij is ook in 1934-35 voorzitter van de Raad van de Koninklijke Bibliotheek geweest. Hij speelde in 1919-20 een beslissende rol in het tot stand komen van de universitaire patrimonien en van de Universitaire Stichting; hij was lid van de Raad dezer instelling van 1920 tot 1926 en van 1926 tot 1930 een van haar ondervoorzitters. Hij nam in 1927-28 deel aan de oprichting en organisatie van het Nationaal Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek en zat van 1928 tot 1935 haar 20^e commissie (geschiedenis) voor.

Hij was in 1919-20 een van de oprichters van de Union Académique Internationale en tot aan zijn dood nam hij een zeer actief deel aan haar werkzaamheden. In 1923 opende hij als voorzitter te Brussel het 5^e Internationaal Congres voor Geschiedkundige Wetenschappen, het eerste dat na de eerste Wereldoorlog bijeenkwam. Te dezer gelegenheid hield hij een indrukwekkende rede over het thema „De la méthode comparative en histoire”, waarin hij met klem de nadruk legde op de plicht van de historicus tot objectiviteit. In 1926 behoorde hij tot de stichters van het „International Committee of Historical Sciences” en was enkele tijd een van diens ondervoorzitters.

Hij werd door Belgische en vooral door buitenlandse universiteiten tot het houden van gastcolleges en voordrachten uitgenodigd; niet slechts in Europa, maar ook in de Verenigde Staten van Amerika, in Algerië en in Egypte.

Hoge wetenschappelijke onderscheidingen vielen hem te beurt: de vijfjaarlijkse prijs voor geschiedkundige wetenschappen in 1902 en in 1921, de Francquiprijs

in 1933. Hij was doctor honoris causa van de Universiteiten te Leipzig, Brussel, Tübingen, Groningen, Oxford, Straatsburg, Parijs, Edinburgh, Bordeaux, Cambridge, Saint-Andrews, Algiers, Dijon, Montpellier en Toulouse. Talrijke academies hadden hem tot geassocieerd of briefwisselend lid verkozen: Amsterdam, Wenen, Göttingen, Praag, Parijs (Académie des Inscriptions et Belles Lettres), München, London (British Academy), Madrid (Academia de la Historia), Leningrad, Stockholm, Kopenhagen, Oslo, Krakau, Bukarest. Hij was erelid, briefwisselend lid of werkend lid o. m. van de Société Nationale des Antiquaires de France, van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht, van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden, van de Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde, van de Royal Historical Society, van de Société d'Histoire de France en erevoorzitter van de Société d'Histoire Moderne. Tot driemaal toe werd een huldebetoon te zijner eer ingericht: in 1912, in 1921, in 1932; in 1926 bood men hem een feestalbum (*Mélanges d'histoire offerts à Henri Pirenne*) aan. Hij was groot-kruis in de Kroonorde, groot-officier (met gouden strepen) in de Leopoldsorde, drager van het burgerlijk kruis 1ste klas en van de herinneringsmedalje aan de regering van Koning Leopold II, groot-kruis in de orde van Alfons XII van Spanje en Commandeur in het Erelegioen. Het bewonderenswaardige is dat hij de eenvoudigste en tegenover elkeen de hulpvaardigste man ter wereld bleef; wat in zijn omgang met zijn oud-leerlingen domineerde, was de hartelijkheid.

Het leven had hem niet gespaard: drie van zijn zoons waren vóór hem overleden. Zijn wilskracht, zijn arbeidslust, de liefde van de zijnen hielpen hem stand te houden. In de late lente van het jaar 1935 werd hij ziek; de zomer bracht hij nog door in zijn geliefd buitenverblijf te Sart-lez-Spa. Op 24 oktober overleed hij te Ukkel, in zijn drieënzeventigste jaar.

F. L. GANSHOF.

PUBLIKATIES VAN HENRI PIRENNE (*)

A. IN BOEKVORM (1)

- Sedulius de Liège*, 1882.
Histoire de la constitution de la ville de Dinant au moyen âge, 1889.
Histoire du meurtre de Charles le Bon, comte de Flandre par Galbert de Bruges, 1891.
Bibliographie de l'histoire de Belgique, 1893; 2^e dr. 1902; 3^e dr. met H. NOWÉ en H. OBREEN, 1951.
Le livre de l'abbé Guillaume de Rijckel, 1896.
La nation belge, 1899; 2^e dr. 1900; 3^e dr. 1900; 4^e dr. 1917.
Histoire de Belgique, I, 1900, 2^e dr. 1902, 3^e dr. 1909, 4^e dr. 1917, 5^e dr. 1929; II, 1902, 2^e dr. 1908; 3^e dr. 1922; III, 1907, 2^e dr. 1912, 3^e dr. 1923; IV, 1911, 2^e dr. 1915, 3^e dr. 1927; V, 1921, 2^e dr. 1926; VI, 1926; VII, 1932. Geïllustreerde uitgave in 4 d., 1948-52. Duitse vertaling van de d. I-IV: *Geschichte Belgiëns, 1899-1913*. Nederlandse vertaling: *Geschiedenis van België*, in 6 d., 1902-1933. Geïllustreerde Nederlandse uitgave in 4 d., 1954; (nieuwe vertaling).
Le soulèvement de la Flandre Maritime de 1323-1328, 1900.
Chronique rimée des troubles de Flandre en 1379-1380, 1902.
Recueil de documents relatifs à l'industrie drapière en Flandre (met G. ESPINAS) : I, 1906; II, 1909; III, 1920; IV, 1924.
Album belge de diplomatie (onder zijn leiding), 1908.
Les anciennes démocraties des Pays-Bas, 1910. Engelse vertaling: *Belgian democracy. Its early history*, 1915.
Les villes du moyen âge, 1927. Engelse vertaling: *Mediaeval Cities*, 1925; 2^e dr. 1956. Tsjechische vertaling: *Strevoveha Mesta*, 1928.
La Belgique et la Guerre mondiale, 1928.
Histoire de l'Europe des Invasions au XVI^e siècle, 1936; 2^e dr. 1947; geïllustreerde uitgave, 1958. Engelse vertaling: *A history of Europe from the Invasions tot the XVIth century*, 1939; 2^e dr. 1956; 3^e dr. 1958. Nederlandse (verbeterde) vertaling: *Geschiedenis van Europa van de invallen der Germanen tot de XVI^e eeuw*, 1947, 2^e dr., 1959. Duitse vertaling: *Geschichte Europas von der Völkerwanderung bis zur Reformation*, 1956. Italiaanse vertaling: *Storia d'Europa della Invasioni al XVI secolo*, 1956. Zuidslavische vertaling: *Povijest Europe*, 1956.
Mahomet et Charlemagne, 1937. Italiaanse vertaling: *Maometto e Carlomagno*, 1939. Duitse vertaling: *Geburt des Abendlandes*, 1942; 2^e dr. 1952. Engelse vertaling: *Mahomed and Charlemagne*, 1954; 2^e dr. 1957.
Les villes et les institutions urbaines, 2 d., 1939: heruitgave van de publicaties over stadsgeschiedenis (werken, bijdragen tot verzamelwerken, artikels, recensies).
Histoire économique de l'Occident médiéval, 1951: heruitgave van publicaties over de geschiedenis van handel en nijverheid en over het probleem „Mahomet et Charlemagne” (bijdragen tot verzamelwerken, artikels).

(*) In deze Bibliografie werden evenmin als de boekbesprekingen opgenomen, de verslagen over werken aan een academische of aan een andere jury ter beoordeling voorgelegd en de inleidingen of woorden vooraf tot werken van andere auteurs. Deze publicaties komen wel voor in twee vroeger verschenen, in systematische orde opgestelde overzichten van de wetenschappelijke productie van HENRI PIRENNE: (1) F. L. GANSHOF en G. G. DEPT, *Bibliographie des travaux historiques de Henri Pirenne* (van 1882 tot 31 juli 1926), in „Mélanges d'histoire offerts à Henri Pirenne”. I, 1926. (2) F. L. GANSHOF, E. SABBE, F. VERCAUTEREN, C. VERLINDEN, *Bibliographie des travaux historiques de Henri Pirenne* (van 1882 tot 1937), in „Henri Pirenne. Hommages et souvenirs”, I, 1938.

(1) Boeken en zelfstandige brochures. De in verzamelwerken of tijdschriften gepubliceerde bijdragen, die later in boekvorm of als zelfstandige brochures verschenen zijn, werden niet in het eerste, maar wel in het tweede onderdeel van deze Bibliografie vermeld.

B. BIJDLAGEN TOT VERZAMELWERKEN EN TIJDSCHRIFTEN (2)

- La politique de Gérard de Groesbeek, prince-évêque de Liège pendant le gouvernement de Don Juan d'Autriche.* „Travaux du Cours pratique d'histoire nationale... de P. Fredericq”, II, 1884.
- De l'organisation des études d'histoire provinciale et locale en Belgique.* Westdeutsche Zeitschrift, 1885.
- Sur l'état actuel des études de paléographie et de diplomatique.* R.I.P., 1886.
- La formule N. rex Francorum v. inl.* B.C.R.H., 1886.
- La Rijmkronijk van Vlaanderen et ses sources.* B.C.R.H., 1888.
- La version flamande et la version française de la bataille de Courtrai.* B.C.R.H., 1890.
- Note sur un polyptyque de l'abbaye de Saint-Trond.* B.C.R.H., 1891.
- Ham.* Tijdschrift voor Nederlandsche Letterkunde, 1892.
- Lettre à M. le Directeur de la Revue Générale sur quelques passages inédits de Galbert de Bruges.* Revue Générale, 1892.
- La version flamande et la version française de la bataille de Courtrai.* Note supplémentaire. B.C.R.H., 1892.
- Note sur un diplôme du roi franc Thierry III, conservé à la Bibliothèque de l'Université de Gand et sur un fragment de charte mérovingienne conservé à la Bibliothèque de Bruges.* B.C.R.H., 1893.
- La porte de Hagerue à Arras.* Messenger des Sciences Historiques, 1893.
- L'origine des constitutions urbaines au moyen âge.* R.H., 53, 1893 en 57, 1895.
- Les Pays-Bas de 1280 à 1477.* „Histoire générale” onder leiding van E. LAVISSE en A. RAMBAUD, III, 1894.
- Les sources de l'histoire de Flandre au moyen âge.* Bulletin du Cercle archéologique et historique de Gand, 1894.
- Note sur un cartulaire de Bruxelles conservé à la Bibliothèque de Berne.* B.C.R.H., 1894.
- La chancellerie et les notaires des comtes de Flandre avant le XIII^e siècle.* „Mélanges Julien Havet”, 1895.
- Note sur un manuscrit de l'abbaye de Saint-Pierre de Gand.* B.C.R.H., 1895.
- L'examen d'archiviste.* R.I.P., 1896.
- Les sources de la chronique de Flandre jusqu'en 1342.* „Etudes d'histoire du moyen âge dédiées à G. Monod”, 1896.
- Une polémique historique en Allemagne.* R.H., 64, 1897.
- Note sur un diplôme de Louis le Pieux.* „Inventaire archéologique de Gand”, 1897.
- Documents relatifs à l'histoire de Flandre pendant la première moitié du XIV^e siècle.* B.C.R.H., 1897.
- Philippe le Bel et la Flandre d'après un ouvrage récent.* Bul. du Cercle archéol. et histor. de Gand, 1897.
- Rapport sur un projet de publication de cartes historiques.* B.C.R.H., 1898.
- Villes, marchés et marchands au moyen âge.* R.H., 67, 1898.
- L'ancienne chronique de Flandre et la Chronographia Regum Francorum.* B.C.R.H., 1898.
- Discours prononcé à la manifestation en l'honneur de G. Kurth.* „A Godefroid Kurth”, 1899.

(2) Gebruikte afkortingen:

A.H.E.S.	=	Annales d'histoire économique et sociale.
An. A.R.B.	=	Annuaire de l'Académie Royale de Belgique.
A.L.M.A.	=	Archivum Latinitatis Medii Aevi. Bulletin du Cange.
B.A.R.B., Cl. L.	=	Bulletin de l'Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres.
B.C.R.H.	=	Bulletin de la Commission Royale d'Histoire.
B.S.H.M.	=	Bulletin de la Société d'histoire moderne.
R.B.P.H.	=	Revue belge de Philologie et d'Histoire.
R.H.	=	Revue Historique.
R.H.D.F.E.	=	Revue historique de droit français et étranger.
R.I.P.	=	Revue de l'Instruction Publique.
Vt.f.S. WG.	=	Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte.
R.	=	door Pirenne zelf opgesteld résumé van een wetenschappelijke mededeling waarvan de volledige tekst niet verschenen is.

A propos d'une entreprise récente relative à la cartographie historique. Bul. de la Soc. d'archéol. et d'hist. de Gand, 1899.

Les comtes de la Hanse de Saint-Omer. B.A.R.B., Cl. L., 1899.

La Hanse flamande de Londres. Ibid., en R.I.P., 1899.

Note sur un passage de Van Velthem relatif à la bataille de Courtrai. B.C.R.H., 1899.

La plaque tombale de Saint Florbert. „Inv. Archéol. de Gand”, 1900.

Rapport sur les documents statistiques. B.C.R.H., 1900.

Rectification à l'édition des inventaires des héritages des Flamands tués à la bataille de Cassel. Ibid.

Les coutumes de la gilde marchande de Saint-Omer (met G. ESPINAS). Le Moyen Age, 1901.

Rapport sur les documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière en Flandre. B.C.R.H., 1901.

Notice biographique d'Alphonse Wauters. An. A.R.B., 1902.

Lettre à M. le Directeur de l'„Ecole nationale” sur l'enseignement de l'histoire à l'école primaire. L'Ecole Nationale, 1902.

La bulle fausse de Nicolas I pour le monastère de Saint-Pierre de Gand. B.C.R.H., 1902.

La première tentative pour reconnaître Edouard III comme roi de France. Annales de la Soc. d'archéol. et d'hist. de Gand, 1902.

Les documents d'archives comme source de la démographie historique. Actes du XI^e Congrès international d'hygiène et de démographie. Bruxelles, 1903.

Les dénombrements de la population d'Ypres au XV^e siècle. Contribution à la statistique sociale du moyen âge. Vt. f. S. WG., 1903.

Le privilège de Louis de Male pour la ville de Bruges du mois de juin 1380. B.A.R.B., Cl. L., 1903.

Notice sur l'industrie du laiton à Dinant. „Exposition des Dinanderies. Joseph Destrée, Guide du visiteur”, 1903.

A propos de l'édition de la chronique de Jean Molinet. B.A.R.B., Cl. L., 1904.

Rapport sur la publication des documents relatifs aux corporations de métiers. B.C.R.H., 1904.

Copères. Wallonia, 1904.

Dinant dans la Hanse Teutonique. Compte Rendu du Congrès historique et archéologique de Dinant, 1904.

Les marchands batteurs de Dinant au XIV^e et au XV^e siècle. Vt. f. S. WG., 1904.

Le rôle constitutionnel des Etats-Généraux des Pays-Bas en 1477 et en 1488. „Mélanges Paul Fredericq”, 1904.

Julius Vuylsteke en zijn oorkondenboek der Stad Gent. Tijdschrift van het Willemsfonds, 1904.

Discours prononcé à la manifestation en l'honneur de M. Charles Duvivier. „Manifestation Charles Duvivier”, 1905.

Les Wallons dans l'histoire. Congrès Wallon. Liège, 1905. Compte Rendu officiel, 1905.

Les petites archives (met J. CUVELIER). Revue des Bibliothèques et Archives de Belgique, 1905.

Du rôle des sociétés locales dans l'étude de l'histoire moderne. „Publication des inventaires des petites archives. Documents préparatoires”, 1905.

Les villes flamandes avant le XII^e siècle. Annales de l'Est et du Nord, 1905.

Une crise industrielle au XVI^e siècle. La draperie urbaine et la „nouvelle draperie” en Flandre. B.A.R.B., Cl. L., 1905.

Coup d'œil sur l'histoire de Gand. „Gand. Guide Illustré”, 1905, 2^e dr. 1906, 3^e dr. 1909, 4^e dr., 1912.

Nederlandse vertaling: Kort overzicht van de geschiedenis van Gent. „Gids voor Gent”, 1912.

Rabelais dans les Pays-Bas. Revue des études rabelaisiennes, 1906.

Note sur la fabrication des tapisseries en Flandre au XVI^e siècle. Vt.f.S. WG., 1906.

Les origines de l'état belge. „La Nation Belge”, 1906.

Rapport sur le projet de publication d'un recueil de fac-similés pour servir à l'étude de la diplomatie des provinces belges. Rapports publiés par le Congrès archéologique et historique tenu à Gand en 1907, 1907.

Causerie sur Ardenbourg. Ibid.

Une lettre de Michelet sur la draperie flamande. R.I.P., 1907.

A propos de la lettre d'Alexis Comnène à Robert le Frison, comte de Flandre. Ibid.

Notice sur Léon Vanderkindere. An. A.R.B., 1908.
Quelques remarques sur la chronique de Gislebert de Mons. „Mélanges Godefroid Kurth”, 1908.
Sur la condition sociale de Henri de Dinant. B.A.R.B., Cl. L., 1908.
Rapport sur les travaux de la Commission Royale d'Histoire (voor de jaren 1834 tot 1909) 1909.
Draps de Frise ou draps de Flandre. Vt.f.S. WG., 1909.
Une question économique à l'époque carolingienne. Draps de Frise ou draps de Flandre? Bul. de la Soc. d'arch. et d'hist. de Gand, 1909.
Esquisse d'un programme d'études sur l'histoire économique du pays de Liège. Annales du Congrès archéologique et historique tenu à Liège en 1909, 1909.
Die Entstehung und die Verfassung des Burgundischen Reiches im 15. und 16. Jahrhundert. Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft, 1909. Engelse tekst: *The formation and constitution of the Burgundian State.* American Historical Review, 1909.
Qu'est-ce qu'un homme lige? B.A.R.B., Cl. L., 1910.
Un mémoire de Robert de Cassel sur sa participation à la révolte de la Flandre Maritime. Revue du Nord, 1910.
La ministérialité a-t-elle existé en France? Académie des Inscriptions et Belles Lettres. Comptes Rendus des Séances, 1911.
Liberté et propriété en Flandre du VII^e au XI^e siècle. B.A.R.B., Cl. L., 1911.
Le plus ancien règlement de la draperie brugeoise. B.C.R.H., 1911.
H. G. P. Moke. „Liber Memorialis de l'Université de Gand”, 1913.
L. A. Warnkoenig. Ibid.
A propos de la Hanse parisienne des marchands de l'eau. „Mélanges Charles Bémont”, 1913.
Une nation artificielle. Almanach des étudiants libéraux de l'Université de Gand, 1913.
Les étapes de l'histoire sociale du capitalisme. B.A.R.B., Cl. L., 1914; 2^e dr. als zelfstandige brochure, zonder de noten, 1922. Engelse vertaling: *The stages of social history of capitalism.* American Historical Review, 1914.
Discours prononcé aux funérailles d'Ernest Gossart. B.A.R.B., Cl. L., 1919.
Discours prononcé lors de la reprise des travaux de la Classe des Lettres. Ibid.
Les caractères originaux de la civilisation belge. La civilisation française, 1919. R.
Un appel à une croisade contre les Slaves adressé à l'évêque de Liège, au duc de Lotharingie et au comte de Flandre au commencement du XII^e siècle. „Mélanges Camille de Borman”, 1919.
Joseph II. Le Flambeau, 1919.
Le pangermanisme et la Belgique. B.A.R.B., Cl. L., 1919.
La nation belge et l'Allemagne. „Université de Gand. Année académique 1919-20. Ouverture solennelle des Cours”, 1919.
Discours prononcé aux funérailles de Paul Fredericq, 1920.
L'Avenir de la Belgique. (Franse oorspronkelijke tekst van een in het Engels verschenen artikel in een bijzonder nummer van The Times). The Times. Numéro spécial consacré à la Belgique, 1920.
Godefroid Kurth. B.A.R.B., Cl. L., 1921 en Le Flambeau, 1921.
Discours prononcé à l'occasion de la célébration du centenaire de l'Ecole des Chartes. B.A.R.B., Cl. L., 1921 en „Centenaire de l'Ecole des Chartes”, 1921.
L'Allemagne moderne et l'empire romain au moyen âge. „Université de Gand. Année académique 1920-21. Ouverture solennelle des Cours”, 1920.
Souvenirs de captivité en Allemagne. Revue des Deux Mondes, 1920 en in boekvorm, 1920, 2^e dr. 1921.
L'importance économique et morale d'Anvers à l'époque de Plantin. „Fêtes données en 1920 à Anvers et à Tours à l'occasion du quatrième centenaire de la naissance de Christophe Plantin”, 1921.
Discours en l'honneur des étudiants de l'Université de Gand morts pour la Patrie. „Aux étudiants morts pour la Patrie”, 1921.
Ce que nous devons désapprendre de l'Allemagne. „Université de Gand. Année académique 1921-22. Ouverture solennelle des Cours”, 1922.

Discours prononcé lors de la célébration du cent cinquantième anniversaire de l'Académie Royale de Belgique. B.A.R.B., Cl. L., 1922.

Les sciences historiques à l'Académie Royale de Belgique. „L'Académie Royale de Belgique depuis sa fondation”, 1922.

Mahomet et Charlemagne. R.B.P.H., 1922.

Le consommateur au moyen âge. L'Acheteur, 1922.

Un conflit entre le magistrat yprois et les gardes des foires de Champagne en 1309-1310, avec le texte de la seule charte sauvée de l'incendie des archives d'Ypres. B.C.R.H., 1922.

De la méthode comparative en histoire. (G. Des Marex et F. L. Ganshof, Compte rendu du V^e Congrès International des Sciences Historiques, 1923).

De l'influence allemande sur le mouvement scientifique contemporain. Scientia, 1923.

Les universités américaines. Le Flambeau, 1923.

Un contraste économique: Mérovingiens et Carolingiens. R.B.P.H., 1923.

Notice sur Paul Fredericq. An. A.R.B., 1924.

Notice sur Godefroid Kurth. Ibid.

Lettre sur l'examen d'entrée à l'Université. Le Flambeau, 1924.

Les origines du vote à la majorité dans les assemblées politiques. B.S.H.M., 1924. R.

Une histoire économique et sociale de la Guerre. B.A.R.B., Cl. L., 1924.

Sir Paul Vinogradoff. A.L.M.A., 1925.

Scrutum. Ibid.

Le fisc royal de Tournai. „Mélanges d'histoire du moyen âge offerts à Ferdinand Lot”, 1925.

Les overdraghés et les portes d'eau en Flandre au XIII^e siècle. „Essays in Medieval history presented to T. F. Tout”, 1925.

L'Espagne et la Belgique dans l'histoire. „L'Archiduchesse infante Isabelle au musée du Prado”, 1925.

Le „jus mercatorum” au moyen âge. R.H.D.F.E., 1926. R.

La question des jurés dans les villes flamandes. R.B.P.H., 1926.

La vente des biens nationaux en Belgique. B.S.H.M., 1926. R.

Le Royaume des Pays-Bas, la Révolution de 1830 et l'indépendance de la Belgique. „Histoire générale des peuples” onder leiding van M. Petit, III, 1926.

Belgique. „Histoire et historiens depuis cinquante ans”, 1927.

Tanchelin et le projet de démembrement du diocèse d'Utrecht vers 1100. B.A.R.B., Cl. L., 1927.

Le commerce du papyrus dans la Gaule mérovingienne. Académie des Inscriptions et Belles Lettres. Comptes rendus des Séances, 1928.

Un prétendu drapier milanais en 906. Studi Medievali, 1928.

La duchesse Aleyde de Brabant et le „De regimine Judaeorum” de Saint Thomas d'Aquin. B.A.R.B., Cl. L. en Revue néo-scholastique, 1928.

L. J. Paetow. R.B.P.H., 1929.

Le despotisme éclairé et la Révolution française. B.S.H.M., 1929. R.

L'instruction des marchands au moyen âge. A.H.E.S., 1929.

The place of the Netherlands in the economic history of medieval Europe. Economic History Review, 1929.

Northern towns and their commerce. „Cambridge Medieval History”, VI, 1929.

Additions au Recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière en Flandre (met G. ESPINAS). B.C.R.H., 1929.

Belgium. History (met J. PIRENNE). „The Encyclopaedia Britannica”, 14^e dr., III, 1929.

Cappi. A.L.M.A., 1929-30.

Alexander Bugge. R.B.P.H., 1930.

Maurice Prou. Ibid.

Le char à bœufs des derniers Mérovingiens. „Mélanges Paul Thomas”, 1930.

Le cellarium fisci. Une institution économique des temps mérovingiens. B.A.R.B., Cl. L., 1930.

Le vote à la majorité dans les assemblées politiques. R.H.D.F.E., 1930. R.

Draps d'Ypres à Novgorod au commencement du XII^e siècle. R.B.P.H., 1930.

La place du Hainaut dans l'histoire de Belgique. Congrès archéologique et historique de Mons. 1928. Annales, 1930.

Les grandes lignes du développement économique de la Belgique du haut moyen âge à l'époque de l'indépendance nationale. „Un siècle d'essor économique belge”, 1930.

L'histoire de Belgique et la géographie. (F. Quicke, P. Bonenfant, Y. Barjon, L. Jadin, Premier Congrès International de géographie historique. 1930. Compte Rendu des travaux, 1931).

La tâche de l'historien. Le Flambeau, 1931. Engelse vertaling: *What are historians trying to do?*, S. A. Rice, *Methods in Social Science*, 1931.

Philippe de Commines. „Encyclopaedia of Social Sciences”, IV, 1931.

Commune. *Mediaeval.* Ibid.

Economic History. Study and research in the twentieth century. Continental Europe. Enc. of Soc. Sc., V, 1931.

L'Europe Continentale à la fin du XIII^e siècle. — *Les transformations économiques et sociales en Occident.* — *La formation de l'état bourguignon.* — *Les nouvelles tendances économiques.* „La fin du moyen âge”, d. VII, 1 en 2 van „Peuples et Civilisations” onder leiding van L. HALPHEN en P. SAGNAC, 1931.

Guilds. European. Enc. of Soc. Sc., VII, 1932.

Vingt ans de règne. „Le Roi Albert et son temps”, 1932; herdrukt in *Revue belge des livres, documents et archives de la guerre 1914-18, 1934-1935.*

Le trésor des rois mérovingiens. „Festschrift til Halvdan Koht”, 1933.

La civilisation occidentale au moyen âge du XI^e au milieu du XV^e siècle. Le mouvement économique et social. „Histoire du Moyen Âge” onder leiding van G. GLOTZ, VIII, 1933. Vertalingen in boekvorm: Engelse uitg.: *Economic and social history of medieval Europe* (1936). Duitse uitg.: *Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Europas im Mittelalter* (1946). Nederlandse uitg.: *De Middeleeuwen. Economische en sociale geschiedenis* (1948, 2^e dr., 1959). Yougoslavische uitg.: *Privredna Povijest Europskvy zapada u Srednjan Vijeku* (1958).

Un grand commerce d'exportation au moyen âge. Les vins de France. A.H.E.S., 1933.

Le conflit liégeois bourguignon et le Perron liégeois. Congrès archéologique et historique de Liège, 1932. Annales, 1933.

Notice sur Guillaume Des Marez. An. A.R.B., 1934 en in G. Des Marez, *Etudes inédites*, 1936.

Un précurseur de la Commission Royale d'Histoire en 1827. B.C.R.H., 1934.

Commission Royale d'Histoire. 1834-1934. Séance solennelle du 28 novembre 1934. Rapport. B.C.R.H., 1934.

La Commission Royale d'Histoire depuis sa fondation. „La Commission Royale d'Histoire. Livre Jubilaire”, 1934.

La fin du commerce des Syriens en Occident. „Mélanges Joseph Bidez”, 1934.

De l'état de l'instruction des laïques à l'époque mérovingienne. *Revue bénédictine*, 1934.

Willem Blommaert. R.B.P.H., 1935.

Léon Vanderkindere. Enc. of Soc. Sc., XV, 1935.

Un prétendu original de la donation d'Eisenach en 762 à l'abbaye d'Echternach (met J. VANNERUS). B.C.R.H., 1935.

The Low Countries. Cambridge Medieval History, VIII, 1936.

Persistence de la tradition romaine dans l'Europe mérovingienne. Annales Universitaires de l'Algérie, 1936.

La formation de la Belgique contemporaine. Le Flambeau, 1937-38.

Daarenboven 88 biografische artikels in de delen VII (1885) tot XXVI, 1 (1937) van de „Biographie Nationale”.